

**ՕՁՈՒՆ. ԹԵՄԻ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ ԵՒ
ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒՂԵՐԻ ՏԵՂԱՎԱՅՐԵՐԸ
(XVIII Դարի վերջին Քառորդ-ԻԱ. Դարասկիզը)**

ԱՐՄԱՆ ՄԱՆՅԵԱՆ

armanmaloyan1976@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Յօդուածի մէջ փորձել ենք ներկայացնել Օձունի թեմի պատմութիւնը: Օձունի թեմը կարճատե կեանք էր ունեցել, ու ցայժմ հայագիտութեան մէջ ոչ միայն ռեւէ քիչ թէ շատ հանգամանալից ուսումնասիրութիւն, յօդուած, այլեւ գիտական անդրադարձ կամ ակնարկ իսկ կատարուած չէ, յամենայն դէպս՝ գոնէ մեզ յայտնի չէ: Յաւօք, թեմի վանքապատկան օրուայ գիւղերի բնակչութեան թուաքանակի վերաբերեալ կաթողիկոսական կոնդակում կամ այլուր տուեալներ չենք գտնում: Կոնդակում թուարկուած գիւղերի մեծ մասը, բացառութեամբ՝ միջանիսի, այժմ էլ կան: Յօդուածի մէջ անդրադարձել ենք նաեւ այդ բնակավայրերի յետագայ պատմութեանն ու ժողովրդագրական պատկերի փոփոխութեանը՝ բաւարարուելով միայն վերոյիշեալ գիւղերի տեղորոշման լուսաբանմամբ եւ 1831-2018ին այդ գիւղերի բնակչութեան վիճակագրական որոշ տուեալներ ներկայացնելով:

Հայաստանի Հանրապետութեան Լոռու Մարզի հնագոյն բնակավայրերից է Օձունը: Հայ մատենագրութեան մէջ այն յիշատակում է Ը. Դարից՝ Օձունը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի չորրորդ գաւառ Տաշիրի գիւղերից էր: Ըստ Սուրեն Երեմեանի՝ Օձունը Տաշիր գաւառի կենտրոնն էր²:

Հայոց Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (1780-99) հրամանով կազմուած եւ վրաց Հերակլ Բ. թագաւորի կնիքով հաստատուած 1782 Յունուարի 21 թուակիր կոնդակում Օձունը, ի շարս 23 գիւղերի, յիշուած է որպէս Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղ:

Համառօտ ներկայացնենք այն հանգամանքները, որոնցով պայմանաւորուած էր վերոյիշեալ կոնդակի կազմումը: Գեանջեցի Սիմէոն վարդապետը (ապա արքեպիսկոպոս), որը Լոռու Մելիքեան տոհմից էր, դիմել էր Ղուկաս Ա. Կարնեցի հայրապետին, ցանկութիւն յայտնելով նորոգել ու բարեկարգել Ս. Յովհաննէս Օձնեցու վանքը՝ Օձունի վանքը, որը գտնուում էր Հաղպատի եւ Սանահինի թեմերի միջեւ: Այն վաղուց (հաւանաբար՝ կա՛մ մոնղոլների, կա՛մ լեզգիների արշաւանքների հետեւանքով՝ ԺԳ.-ԺԸ. դդ.), անբրոնել էր, իսկ նրա թեմն անցել էր Հաղպատին կամ Սանահինին: Այս փաստը, ինչպէս կը տեսնենք, մի քանի կոնդակներում եւ հրամաններում վաւերացուած է հայոց կաթողիկոսների կամ աշխարհիկ իշխողների կողմից: Սիմէոն վարդապետը կամենում էր վրաց Գէորգի արքայազնի օժանդակութեամբ վերաշինել վանքը եւ նշանակուել թեմի առաջնորդ՝ իր հոգեւոր ենթակայութեան տակ ունենալով շրջակայ տարածքները: Սա-

կայն բարեմիտ եւ խորագիտակ Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսը չի շտապում բաւարարել Գէորգի արքայազնի միջնորդութիւնը:

Օրէնք էր, որ եթէ մի վանական դիմում է կաթողիկոսին, որպէսզի առաջնորդ կարգուի, նա պէտք է իր հետ ունենայ այդ վանքի հնագոյն կոնդակները: Կաթողիկոսը պէտք է տեսնի այդ կոնդակները, իմանայ վանքի եւ նրա թեմի կարգավիճակի մասին, ապա նոյնաբովանդակ կոնդակ տայ եւ այդ վարդապետին կարգի թեմի առաջնորդ:

Կռահելով, որ Օծունի թեմի գոյութիւնը վաւերացնող եւ առաջնորդ նշանակելու շուտափոյթ որոշումը կարող է շփոթ կամ յուզում առաջացնել Հաղպատի ու Սանահինի թեմակալ առաջնորդների եւ ժողովրդի շրջանում, կաթողիկոսը յանձնարարում է Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին եւ Սուրբ Աթոռի *վեքիլ* (գործակատար) Տէր Ղազարին, որ ժողովեն տեղացի տարեցներին եւ ճշտեն, թէ պահպանուե՞լ է արդեօք որեւէ թուղթ կամ վկայութիւն՝ վանքի մօտիկ անցեալի մասին: Եթէ այն շէն վանք է եղել եւ ունեցել է թեմ, ապա հայոց հայրապետը կոնդակ կը տայ, որպէսզի վանքը վերաշինուի: Այդ դէպքում Սանահինի եւ Հաղպատի առաջնորդների կողմից բողոք չի լինի: Իսկ եթէ որեւէ վկայութիւն չգտնուի, դա եւ ծանուցեն կաթողիկոսին: Ապա յաւելում, որ անպայման հրաւիրեն ժողով՝ Հաղպատի, Սանահինի, Հաղարծինի առաջնորդների, Թիֆլիս քաղաքում ու թեմում գտնուող վարդապետերի, քահանաների, իշխանների, բանիմաց տարեցների մասնակցութեամբ եւ արդարօրէն քննեն, թէ այդ վանքը ե՞րբ է շէն եղել, թեմ ունեցե՞լ է, թէ ինքնագլուխ վանք է եղել, թէ՞ գտնուել է Հաղպատի կամ Սանահինի իշխանութեան ներքոյ³:

Օծունի թեմի մասին որեւէ գրատր յիշատակութիւն Թիֆլիսի առաջնորդ Կարապետ վարդապետին եւ Տէր Ղազարին չի յաջողում գտնել, քանի որ թեմի բոլոր կալուածագրերն ու յիշատակարանը կորել էին լեզգիների ւաւերիչ արշաւանքի⁴ եւ վանքն ւաւերուելու հետեանքով: Թէ ինչպէս են հիմնաւորել իրենց պատասխանը Թիֆլիսում գումարուած ժողովի մասնակիցները՝ չունենալով համապատասխան փաստեր, չենք կարող նոյնիսկ մօտաւոր ենթադրութիւններ անել: Այնուամենայնիւ՝ ենթադրելի է, որ ժողովականները վկայել են, թէ Օծունի վանքն ունեցել է թեմ եւ վանքապատկան գիւղեր: 1782 Յունուարի 21ին կայացրած այդ որոշման հիման վրայ Ղուկաս Ա. Կարնեցին տուել է համապատասխան կոնդակ եւ Սիմէոն Արք.ին կարգել թեմի առաջնորդ: Այս մասին իմանում ենք 1805 Հոկտեմբերի 14ին վիրահայոց առաջնորդ Յովհաննէս Արք.ի՝ Օծունի վանքի եւ Հոռոմայրի⁵ անապատի համայնքներին ուղղուած թղթից, որտեղ եւ արձանագրուած են Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի անունները՝ Հակոփ, Ամոճ, Օծուն, Արտուի, Մղարդ, Իգահատ, Քարինճ, Մարց, Բեթարկ, Քոլակիրան, Արտաքան (?), Վարդաբլուր, Կտեան, Կուրթան, Զկրաշէն, Չինիաքարակ, Աչքոհան, Լեճան, Կողէս, Եղիտանք, Դարմանաթաղ, Աղեկի եւ Ծաթեր: Այնուհետեւ յիշատակում է, որ վանքի նոր ա-

ռաջնորդն է Յարութին վարդապետը եւ յորդորում համայնականներին՝ «ընկալօք զսա արժանատւոր պատուով եւ օրինատւոր յարգանօք, ընկալեալ զդա որպէս Առաջնորդ եւ հովիւ հոգետոր ձեր, հնազանդ հպատակ յիջիք ամենայն բարի հրաւանաց դորին, եւ զոր ինչ վանքական եւ Առաջնորդական հաս եւ իրաւունք եղիցի, եթէ պրոյի եւ եթէ Աթոռահաս, եթէ գանձանակադրամ, եթէ խոսքումնք, եթէ քառասնից, եթէ հոգեբաժին, եւ եթէ այլ զինչ եւ իցէ արդիւնք զամենայն լիալիր հասուաջիք անյերի Առաջնորդիդ ձերում Յարութին վարդապետիդ...»⁶:

ԳՈՒԳԱՐԱՅ ԹԵՄԸ

Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Գուգարքը Մեծ Հայքի չորս կողմնապահ իշխանութիւններից (բղեշխութիւն) էր, որի կառավարչի՝ բղեշխի նստավայրը Յուրտան էր: Այն նաեւ եպիսկոպոսանիստ աթոռ էր:

Բագրատունեաց թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Գուգարքի եկեղեցական իշխանութիւնը հաստատում է Տաշիր գաւառում: Բացառուած չէ, որ դեռեւս Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Տաշիր գաւառն առանձին եպիսկոպոսական թեմ լինէր՝ Յուրտաւի եպիսկոպոսական աթոռի ենթակայութեամբ: 972ին Սանահինում ընդօրինակուած՝ Բարսեղ Կեսարացոյ «Յաղագս Ճգնաւորաց» աշխատութեան յիշատակարանում Սիմէոն գրիչը յիշատակում է ժամանակի հայոց կաթողիկոս Խաչիկ Ա. Արշարունու, Սանահինի վանահայր Յովհաննէսի եւ Տաշիր Գաւառի Գրիգոր եպիսկոպոսի անունները⁷: Յետագայում Տաշիր Գաւառի բնակավայրերի յիշատակումներ են հանդիպում Սանահինի եւ Հաղպատի թեմերի հոգետոր ենթակայութեամբ գտնուող տարածքների թուարկումներում: Այսպէս, Շահնշահ սպասալարի (մօտ 1251-59) տուած նուիրագրի մէջ գրուած է, որ «...զՆերքին Տաշիր՝ իւծուն, յԱմամ, զՀակու... լերամբ եւ դաշտով, քրով եւ քրաղացով րուաք սուրբ Աստուածածնիս եւ ի մեր գերեզմանապանս րուիք իւծուն իւր ամեն բոլոր սահմանան...»⁸:

Ստեփանոս Ե. Սալմաստեցի (1545-67) եւ Միքայէլ Ա. Սեբաստացի (1567-76) կաթողիկոսների անունից տրուած շրջաբերականում (1556) նշուած է թէ՛ «Եւ ընդ արհեստիւնս ծանուցումն լինի ձեզ, հոգետոր որդիքդ մեր իւծուն, Ամամ, Հակու, Ծորրդայ, Կապուէթ... – ձեր ամեն գեղի բոլարէանքովդ րուիք Սանահնու սուրբ Աստուածածնին...»⁹: 1576ին Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատեցի կաթողիկոսի (1576-90) յղած գրութեան մէջ եւս նշուած է, որ Տաշիրի մի մասը Սանահինի թեմն է¹⁰: Նոյնպէս եւ 1570, 1577, 1656, 1661, 1677, 1687, 1692, 1734 թուականներին տրուած կոնդակներում կամ գրուածքներում Տաշիրը յիշատակուած է որպէս Սանահինի թեմին ենթակայ տարածք¹¹:

Սանահինի վանքի յիշատակարանում ամփոփուած փաստաթղթերից միայն մէկում է յիշատակում Օծունի թեմ՝ հետեւեալ նշումով. «...Օծնու

տրախորն իրեան թէմին...»¹²: Սակայն փաստաթղթի վաւերականութեանը վերապահուով է վերաբերում Պարոյր Մուրատեանը՝ այն համարելով յօրինուածք՝ ուշ միջնադարի Հաղթատի միաբաններից մէկի, որը բաւական ծանօթ է եղել ԺԱ. դարի աղբիւրներին¹³:

Յետագայում նման վկայութիւնների ի յայտ գալու պարագայում, թերեւ, հիմնատրուի, որ միջնադարում գոյութիւն է ունեցել Օծունի թեմ: Հաւանական է՝ թեմը գործել է Սանահինի թեմի հոգեւոր ենթակայութեամբ, քանզի վրաց Գէորգի արքայազնի՝ 1795ի հրովարտակը նշում է. «...եւ նմանապէս ամենայն հայասեռ ազանց բնակելոց ի Փամբակ կամ ի Լօռի եւ կամ ի գիւղօրայս թէմին Փամբակու, այսու օրինակաւ յայտնել եւ նոցա, զի նոքա իւրաքանչիւր որ ըստ կարգին տացեն Սանահնու վանաց զսահմանեալն սովորութիւն, որպէս ի վերոյ գրեալ ենք. եւ եթէ Սիմէօն վարդապետն եւ կամ այլք ունիցին զթուղթս ինչ տուեալ ի մէնջ, ամենայն թուղթք նոցա գտցին խափանեալք, եւ ոչ որ կարասցէ ձեռնամուխ լինել»¹⁴: Ամէն դէպքում՝ Դանիէլ Ա. Սուրմառեցի կաթողիկոսի (1807-8) տուած 1808ի կոնդակում Լօռին, Տաշիրը, Բամբակաձորը (Փամբակ) յիշատակուած են որպէս Սանահինի թեմին պատկանող տարածքներ¹⁵:

Լօռի, Օծունի Թեմ

ՕՁՈՒՆԻ ԹԵՄԻ ՎԱՆՔԱՊԱՏԿԱՆ ԳԻՒԼԵՐԸ

Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում նշուած **Հակոբին** ներկայիս ՀՀ Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Հագուի գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 75 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 5 կմ. հարաւ-արեւմուտք եւ Օծունից մօտ 5 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: ԺԹ. դարում Հագուին պատկանում էր Լօռու Մելիքեաններին¹⁶: Գիւղում պահպանուել են ԺԲ.-ԺԳ. դարերի Ա. Աստուածածին եկեղեցին եւ «Խսելի Քար» գերեզմանոցը (ԺԴ.-Ի. դարեր)¹⁷:

Ամոճ գիւղը եւս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ Օծուն գիւղից մօտ 1 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: ԺԹ. դարում Ամոջը պատկանում էր Լօռու Մելիքեաններին¹⁸: Գիւղի հիւսիսային եզրին գտնւում է Ա. Յակոբ ուխտատեղին (ԺԳ. դար)¹⁹:

Օճուկի թեմի վանքապատիական գիւղերի բնակչութեան թուաքանակը (1831-2018) ¹												
Գիւղ/տարի	1831	1886	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2001	2018	
Հալոյի (Հալոյի)	-	225	298	509	669	533	612	516	-	543	437	
Ամոն (Ամոն)	-	45	-	157	163	110	219	219	-	201	133	
Օճու	691		2435	4418	4566	4315	4951	4787	4777	4834	4876	
Աղստի (Աղստի)	37	154	115	232	-	279	236	188	-	213	164	
Մկրտի (Մկրտի)	340		401, 10 ² իսլամ	534	863	628	628	459	-	523	384	
Խզառատ (Խառնուշատ, Ալգինատ)	88	337	336, 10 ² իսլամ, 30 ² ուղղ.	387	-	391	366	295	478	332	195	
Քարինճ (Քարինճ)	-	373	536, 10 ² իսլամ, 20 ² այլ.	966	1086	817	894	655	745	747	535	
Սարգ	197		578	876	1037	937	896	671	-	652	449	
Բլբլարի	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Քոյակիւրան (Անտառանոտ)		223		539	637	641	499	407	494	410	289	
Աղստաքան	-		-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Վարդապուր	75	830	1019	1597	1810	1517	1906	1146	1390	1353	1307	
Կոնճան	-	-	11	-	14	-	-	-	-	-	-	
Կողթան	187	-	1159	1831	2297	2143	-	1818	-	2032	1711	
Ջիլաքան (Ջիլաքան)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Չիլիկաքան (Ալգարակ)	56	-	654	847	1581	1366	-	1273	-	1431	1104	
Ալգինան	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Լճան (Լճան)	-	587	698	1347	1549	1250	-	866	-	896	654	
Կողն	-	-	639	438	684	461	338	347	-	401	329	
Եղիտան (Յաղթան)	-	-	495	540	888	917	856	785	-	354	-	
Դարձնաքան	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
Արնիկ (Կարնիկ Արնիկ)	-	-	-	70	-	223	209	175	-	214	145	
Ծալք	90	212	254	444	624	560	557	475	-	489	388	

¹ Վիճակագրական տուեակները բարելւեցրելու հիմնականում հետեւեալ աղբիւրներով. http://nagiri.com/InagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=61&dt=HY_HY&query, https://www.armstat.am/file/Map/MAPZ_06.pdf, <http://ori.am/about-communities/> 29. 12. 2018:

Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Օծուն գիւղը գտնում է ծովի մակարդակից մօտ 1125 մ. բարձրության վրայ, մարզկենտրոնից մօտ 50 կմ. հիւսիս-արեւելք, Երեւանից մօտ 175 կմ. հեռավորության վրայ:

Օծունը Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Տաշիր գաւառի հնագոյն բնակավայրերից է՝ տարածուած Դեբէդ գետի ձախափնեայ բարձրադիր սահարաթի վրայ: Գիւղը եւ շրջակայքը հարուստ են պատմաճարտարապետական յուշարձաններով: Նշանաւոր Ս. Աստուածածին գմբէթաւոր բազիլիկ եկեղեցին (Ե.-Ձ. դդ.) գտնում է գիւղի կենտրոնում: Սա յօրինուածքային ընդգծուած ընդհանրութիւն ունի վաղ միջնադարեան եռանաւ բազիլիկների հետ: Հիմք ընդունելով ԺԳ. դարի պատմիչներ Կիրակոս Գանձակեցու եւ Վարդան Արեւելցու վկայութիւնները՝ աւանդաբար հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Գ. Օծնեցուն (717-28) են վերագրել եկեղեցու կառուցումը, սակայն դա մասնագէտ գիտնականները հաւաստի չեն համարում: Ճարտարապետական յօրինուածքի եւ յարդարման գեղարուեստական ոճի վերլուծութեան հիմամբ եկեղեցու կառուցումը թուագրուել է Զ. դարավերջով²⁰: Եկեղեցին յիշատակուել է Ս. Աստուածածին, Ս. Նշան, Ս. Յովհաննէս, Խաչգոնդ, Խաչգունդ անուններով: Վերջին անուանումը կապուած է եկեղեցու բակում թաղուած Խաչգունդ քահանայի անունի հետ, որի յիշատակին 1291ին կանգնեցրել են քանդակազարդ խաչքար՝ արձանագրութեամբ: Եկեղեցու մօտ գտնում է վաղ քրիստոնէական շրջանի, Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը նշանաւորող կողող:

Ս. Աստուածածին եկեղեցին բազմիցս նորոգուել է. այդ մասին պահպանուել են գրաւոր յիշատակութիւններ: 1888ին թիֆլիսաբնակ Զաքարիա եւ Բաղդասար Աբովեան եղբայրների բարերարութեամբ վերանորոգուել են եկեղեցին եւ շրջապարիսպը: Խորհրդային տարիներին յուշարձանի վերանորոգման եւ բարեկարգման աշխատանքներ են իրականացուել 1938ին, 1949-50ականներին, 1977ին²¹:

Ս. Աստուածածին եկեղեցու արեւելեան ճակատային հարթութիւնից քիչ վեր ժԹ. դարում կառուցել են երկու համաչափ զանգաշտարակներ: Օծնեցի շինարար վարպետ, ճարտարարուեստ Նալբանդ Սեբգոյի կերտած զանգաշտարակները, թէեւ ուշ շրջանի յաւելումներ են, սակայն չեն խաթարում յուշարձանի ընդհանուր տեսքը:

Օծունի Ս. Աստուածածին եկեղեցուց մօտ 10 մ. հիւսիս-արեւելք կանգուն կոթողը (Ե.-Ձ. դդ.) վաղ քրիստոնէական արուեստի կարեւոր յուշարձաններից է: Հայաստանում քրիստոնէութեան յաղթանակը նշանաւորող հոյակապ յուշակոթող: Կարծիք կայ, որ այն խորհրդանշում է քրիստոնէութեան ընդունումը ոչ միայն Հայաստանում, այլեւ Վրաստանում եւ Ադուանքում: Կառուցման ստոյգ ժամանակը յայտնի չէ: Ըստ կառուցողական արուեստի եւ պատկերագրական ոճի՝ ոչ-ուշ, քան Զ. դարի կառոյց է: Ժամանակակից է գմբէթաւոր բազիլիկ եկեղեցուն: Կառուցուած է բաց շագանակագոյն ֆելզիտի սրբատաշ քարերով: Աստիճանածեւ պատուանդանի

վրայ, երեք մոլթերով կամարակապ բացումներում տեղադրում են մօտ 4 մ. բարձրությամբ երկու քառակող սիմեր՝ քանդակազարդ նիստերով: Կամարներից վերեւ գեղաքանդակ քիւն է: Կոթողը, հաւանաբար, պսակում է եղել թեւաւոր խաչով, որի մասին վկայում են վերին քիւի հարթակում պահպանուած ելուստները: Քառակող նիստերն ամբողջովին քանդակազարդ են: Հիւսիսային սեան արեւմտեան նիստին պատկերուած են տասներկու առաքելները՝ լուսապսակներով, ձեռքներին՝ Աւետարան: Սիւների արեւելեան նիստերին պատկերուած են Տրդատ Գ. Մեծի խոզակերպ դառնալը, նրա բուժուելը, թագաւորի քոյր Խոսրովիդուխտը, Հռիփսիմէի վկայարանը, Տրդատ Գ. Մեծի եւ Գրիգոր Ա. Լուսաւորչի երթը, նաեւ որոշ դրուագներ Հին եւ Նոր Կտակարաններից՝ Իսահակի զոհաբերութեան տեսարանը, երեք մանուկները հնոցում, գահին նստած Տիրամայրը՝ մանուկ Յիսուսը գրկում, Կոյս Մարիամը՝ ժայռից բխող աղբիւրի մօտ աւետիս ստանալիս եւն.: Պատկերաքանդակները զետեղուած են կոթողի արեւելեան եւ արեւմտեան նիստերին՝ ուղղանկիւն շրջանակների մէջ: Հիւսիսային եւ հարաւային նիստերը յարդարուած են բուսական եւ երկրաչափական պատկերաքանդակներով: Օծունի կոթողի քանդակները պատկերում են քրիստոնէութեան յաղթանակը Հայաստանում եւ Բիւզանդիայում²²: Իրենց ինքնատիպութեամբ կոթողի քանդակները վաղ քրիստոնէական արուեստի լաւագոյն ստեղծագործութիւններից են:

1938ին եւ 1950ին կատարուել են կոթողի նորոգման եւ ամրակայման աշխատանքներ:

2012-14՝ ընթացել են Օծունի Ս. Աստուածածին եկեղեցու վերականգնման առաջին փուլի աշխատանքները, որոնք իրականացուել են պետութեան, եկեղեցու եւ բարերարների համագործակցութեամբ: Աշխատանքները վստահուել էին ճարտարապետ Միշա Յակոբեանին, ֆինանսական բոլոր միջոցները տրամադրել է մոսկուաքնակ բարերար Մովսէս Ձաարեանը: 2017ին որոշուել է շարունակել եւ աւարտել եկեղեցու վերականգնման ընդհատուած աշխատանքները²³:

Եկեղեցու շուրջը տարածուած է բաւական ընդարձակ գերեզմանատունը, ուր պահպանուել են ԺԳ.-Ի. դարերի խոշոր տապանաքարեր, գեղաքանդակ խաչքարեր²⁴:

Արդուի գիւղը եւս Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոնից մօտ 75 կմ. հիւսիս-արեւելք, Օծունից մօտ 5 կմ. հարաւ: Հնում կոչուել է Մելիքգիւղ եւ պատկանել է Լոռու Մելիքեան եւ Քալանթարեան ազնուականական տներին²⁵: Գիւղում պահպանուել են Ս. Յարութիւն եկեղեցին (Ժ. դար) եւ Ս. Կիրակի մատուռը (Ժ.-ԺԴ. դարեր)²⁶:

Մղարթը եւս Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 60 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 25 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղի շրջակայքում պահպանուել են ուշագրաւ հնութիւններ եւ գիւղատեղիներ: Գիւղում են գտնուում «Հողացիր» եկեղե-

ցին (Է. դար), Ս. Սարգիս (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) եւ «Ծաղկավանք» (ԺԴ. դար) մատուռները²⁷:

Իգախատը ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Այգեհատ գիւղն է՝ Վանաձորից մօտ 65 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 10 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում են գտնուում Ս. Սարգիս եկեղեցին (Ջ.-Է. դդ.), «Գողգոթավանք» եկեղեցին (Ժ.-ԺԳ. դդ.) եւ Ս. Սարգիս մատուռը (ԺՃ.-ԺԷ. դդ.): Գիւղից ոչ հեռու գտնուում է Քոքայրի Վանքը²⁸:

Քարինջը Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 15 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում պահպանուել են եկեղեցի (ԺԳ. դար) եւ մատուռ (Ժ.-ԺԳ. դդ.)²⁹:

Մարցը եւս Լոռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի գիւղերից է՝ մարզկենտրոնից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից մօտ 20 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղի շրջակայքում գտնուում են Իգատակ եւ Սօտկոր հին գիւղատեղիները: Գիւղից 5 կմ. հարաւ-արեւմուտք գտնուում է Իգատակի վանքը (1255), գիւղի մէջ՝ «Տէրտէր» եկեղեցին եւ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի մատուռներ³⁰:

Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում յիշատակուած **Բեթարկ** անունով բնակավայր ներկայումս գոյութիւն չունի: Պէտք է նշենք, որ այդ անունով բնակավայր ժամանակին, թերեւս, եղել է, գրեթէ մինչեւ 1890ականներ, որովհետեւ այդ բնակավայրի կողքին Գիւտ քահանայ Աղանեանցը հարցական նշան չի դրել, ինչն արել է ցանկում յիշատակուած **Արտաքան** բնակավայրի անուան կողքին: Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարանի հեղինակները «Բեթարկ» բառայօդուածի տակ գրել են հետեւեալը. «Գիւղ: Յիշարկաւում է 18րդ դ. վերջերին Օծունի վանքի գլխիւղների թում (Դիւան Հայոց Պապմութեան, Հտր. Դ., էջ 765): Տեղն ու աշխարհագրական դիրքը՝ անորոշ»³¹: Հաւանաբար գիւղի անունը Բերթաղ կամ Բերթակ է եղել եւ գտնուել է կամ Դսեղ եւ Չկալով գիւղերի մօտակայքում՝ Բերդակ Սարի լանջերին, կամ էլ ներկայիս Եղեգնուտ Գիւղի մօտ՝ գիւղի հարաւարեւելեան կողմում՝ «Կարմիր Քարի Տալ» կոչուող վայրում գտնուող «Բերդաղ» ամրոցից (Ք.ա. 4-3րդ հազարամեակներ) մօտ 500 մ. հեռաւորութեամբ «Մասրէք» վայրում նշմարուող գիւղատեղում:

Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Քուլակիրան** բնակավայրը աւելի հաւանական ենք համարում, որ ոչ թէ Քուլակիրան կամ Քուլագերան փոքրիկ գիւղն էր՝ համանուն երկաթուղային կայարանին կից, որը յետագայի Թումանեան բանաւանն էր, այլ քիչ աւելի հեռու գտնուող Քուլագիրան գիւղը, որը ներկայիս Լոռու մարզի Անտառաւոր գիւղն է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 30 կմ. հիւսիս-արեւմուտք: Գիւղի շրջակայքը հարուստ է պատմաճարտարապետական յուշարձաններով, որոնցից նշանաւոր են Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ԺԸ.-ԺԹ. դդ.), «Թուփ Մանուկ» եւ

«Սուրբ Կիրակի» («Զօրաւոր Ծառ», ԺԳ. դար կամ ԺԸ.-ԺԹ. դդ.) մատուռները³²:

Վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Արտաքան** բնակավայրը հաւանաբար գտնուել է ներկայիս Լօռու մարզի Անտառամուտ գիւղի մերձակայքում: Անտառամուտ գիւղից մօտ 3 կմ. արեւմուտք պահպանուել է Արգական կամ Արգաքան անունով գիւղատեղին³³:

Վարդաբլուր գիւղը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 35 կմ. հիւսիս-արեւմուտք, իսկ Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 10 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղի արեւելեան կողմում գտնուում է «Ս. Սարգիս» ամրոցը, հիւսիսային կողմում՝ Ձորագետի Վտակի ափին, գտնուում է «Ջգրաշէն» եկեղեցին (Զ. դար), գիւղում՝ Ս. Աստուածածին եկեղեցին (ԺԱ. դար), Ս. Խաչ (ԺԲ. դար), Ս. Սարգիս (Ժ. դար), Ս. Գէորգ (ԺԲ. դար) մատուռները³⁴:

Ջկրաշէն (Ջիգրաշէն) եւ **Կտեւան** (Կետեւան) բնակավայրերը ներկայումս չկան: Դրանք գտնուել են Վարդաբլուր եւ Կուրթան գիւղերի մօտակայքում³⁵:

Ցանկի յաջորդ բնակավայրը **Կուրթանն** է, որը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 40 կմ. հիւսիս-արեւելք, իսկ Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 20 կմ. հարաւ-արեւելք: Կուրթանից արեւելք՝ ծորում է գտնուում Հնեվանք վանական համալիրը (Ժ.-ԺԴ. դդ.): Գիւղի շրջակայքը հարուստ է պատմաճարտարապետական յուշարձաններով³⁶:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Չինիաքարակ** բնակավայրի մասին *Տեղանունների Բառարան*ում, ընդ որում՝ ոչ թէ «Չինիաքարակ», այլ «Չինիքարակ» բառայօդուածի տակ, կարդում ենք հետեւեալը. «Գիւղ Մեծ Հայքի Գուգարք աշխ[արհ]ում: Յիշատակուած է Օձունի վանքի գ[իւղ]երի թում (Դիւան Հայոց, Հպր. Դ., էջ 765)»³⁷: Մեր խորին համոզմամբ՝ ցանկի Չինիաքարակ բնակավայրը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Ագարակ գիւղն է: Թէ ինչ կապ ունի Չինիաքարակ բնակավայրի առաջին՝ «չինի»³⁸ բաղադրիչը հայերէնի միջանի բարբառներում կաւէ աման՝ ներսից եւ դրսից ապիկած, ջնարակած կամ յախճապակի, յախճապակեայ նշանակութիւնն ունեցող բառերի հետ, կարող ենք ընդամենը ենթադրութիւններ անել: Ներկայիս Ագարակ գիւղի Դարմանաթաղ եւ Աջքահան գիւղատեղիներում էլ գտնուել են Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկում յիշատակուած **Դարմանաթաղ** եւ **Աջքոհան** բնակավայրերը: Ըստ Երուանդ Լալայեանի՝ Ագարակից ոչ հեռու՝ Աջքոհանք գետի ձորակում կան քարայրներ, որոնցից մէկի մէջ կառուցուած է մի մատուռ: Մատուռի խորշում, ըստ աւանդութեան, ամփոփուած է Բաղդասան ճգնաւորը³⁹:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի յաջորդ բնակավայրը՝ **Լեճանը**, ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Լե-

ջան գիտն է՝ Վանաձորից մօտ 45 կմ. հիախս-արեւելք, Ստեփանաւանից՝ մօտ 8 կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում պահպանուել է եկեղեցի, որը հաւանաբար Ե. դարի կառոյց է, վերանորոգուել է ԺԹ. դարում: Լեջանի հարաւ-արեւելքում նշմարում են հին գիւղատեղիի ւեւրակներ⁴⁰:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Եղիտանք** գիւղը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանի Եաղդան գիւղն է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 50 կմ. հիախս-արեւելք, իսկ Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 15 կմ. հարաւ-արեւելք: Պահպանուած նշանաւոր յուշարձաններից են ԺԱ.-ԺԳ. դարերով թուագրուող կամուրջը, «Կարմիր Խաչ» (ԺԳ.-ԺԴ. դդ.) եւ Ս. Պօղոս (1862) եկեղեցիները, Ս. Գրիգոր մատուռը⁴¹: Գիւղը Եղիտակ անունով յիշատակում է Սարգիս վարդապետ Զաւալեանցը. «*Եղիտակ է գիւղ Լօռու, յորում այժմ բնակին Յոյնք: ...Ասլր պահեցաւ յաւազակաց Քեօթիկ անուանեալ կալուածագիրն Սանահին վանից ժամանակ առ ժամանակ*»⁴²: Իսկ Գրիգորիս քահանայ Երզնկեանցը 1895ին գրում է, որ Եղիտանքը բաւական ժամանակ ամայի էր, որովհետեւ հին հայ բնակիչները զանազան հրոսակներից փախուստ են տուել տարբեր կողմեր: Վերջին ժամանակներս այստեղ բնակուեցին Պղնձահանք-Մադանի բանտոր յոյները⁴³: Լալայեանը եւս վկայում է, որ ռուսական կառավարութիւնը 1822ին Արեւմտեան Հայաստանի Գիւմուշխանէ քաղաքից յոյներ է բնակեցրել Կողէս եւ Եաղդան գիւղերում⁴⁴: Փաստօրէն, հայաթափուած այս գիւղերը յոյներով վերաբնակեցուել են 1822ից:

Ըստ Երզնկեանցի՝ Եղիտանք գիւղի հիւսիսային կողմում կային ընդարձակ հանգստարաններ, որոնցից միքանիսի տապանաքարերի վրայ կային հայերէն արձանագրութիւններ: Այդտեղ կային նաեւ խաչարձաններ, որոնցից մէկի վրայ կարդացում էր Գրիգոր ամիրա Մամիկոնեան⁴⁵: Այս յուշարձանը տեսել եւ իր աշխատութեան մէջ յիշատակել է նաեւ Զաւալեանցը⁴⁶: Երզնկեանցը հաղորդում է մէկ այլ արժէքաւոր տեղեկութիւն, որ ստացել էր քնիկ հաղպատեցի, տփխիսաբնակ բժշկապետ Գրիգոր Քուչորեանից: Վերջինս 1867ի Լօռուայ այն ժամանակուայ *պրիստաւ*⁴⁷ Սիպկոյի հետ եղել է Տուտէ իշխանի դամբարանում եւ նկատել մի սալաքար՝ «Վահան Մամիկոնեան» արձանագրութեամբ: Վերոյիշեալ տեղեկութիւններից Երզնկեանցը եզրակացնում է, որ Եղիտանքը, իսկ Տուտէ ցեղից առաջ էլ Կողէսը եւ դրանց սահմանակից տարածքները պատկանել են Մամիկոնեան ցեղին, որի հին ննջեցեալների հանգստարաններն ապացուցում են իր ասածը⁴⁸: Մենք հակում ենք կարծելու, որ Տուտէ իշխանը, հետեւաբար եւ իր որդին՝ նշանաւոր հոգեւոր-մշակութային գործիչ Գրիգոր Տուտէորդին խնամիացել-բարեկամացել էին Մամիկոնեան-Համազասպեան իշխանական տան ներկայացուցիչների հետ:

Օձունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի **Կողէս** գիւղը ներկայիս Լօռու մարզի Ստեփանաւանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանաձորից մօտ 55 կմ. հիախս-արեւելք, Ստեփանաւան քաղաքից մօտ 20

կմ. հարաւ-արեւելք: Գիւղում եւ շրջակայքում պահպանուել են քառակող կոթող (Զ. դար), եկեղեցի (ԺԱ. դար), խաչքարերով գերեզմաններ (ԺԲ.-ԺԳ. դդ.), կամուրջ (ԺԳ. դար), Տուտիկ իշխանի կառուցած յուշակոթողը (1241)⁴⁹:

Տուտիկ իշխանի մասին որոշ տեղեկութիւններ է հաղորդում Լալայեանը. «Յովհաննածորից փոքր ինչ հեռու, Կողէս յունաբնակ գիւղի հիւսիսային կողմը, գիւղից մօտ 40 սաժէն հեռու, մի փոքրիկ ծորակի մէջ, հայկական մի հին գերեզմանապօռն կայ, ուր գտնուում է ի միջի այլոց եւ Գրիգորի եպիսկոպոս Տուրէորդու հօր՝ Տուրէ իշխանի դամբարանը: Այս իշխանի սերունդը յայտնի չէ թէ որ ժամանակից ի վեր իշխել է այս կողմերում եւ ունեցել է սեպհական կալուածներ, յայտնի է միայն, որ Տուրէ իշխանի միւս որդին՝ Տուրիկ իշխանը մեծ համարումն է վայելել ամբողջ Լօռում, եւ նրա անուամբ կոչուել են թէ Կողէսի մօտի վրակը եւ թէ նրա շրջակայքը՝ Տուրկաջուր: Այժմ այս կալուածքը պարկանում է Լօռիս Մելիքեանին, իսկ Կողէսը թագաւորական է: Այս իշխանական ցեղի մասին, բացի վերոյիշեալ կցկտուր տեղեկութիւնը, ուրիշ ոչինչ յայտնի չէ»⁵⁰: Նշենք, որ Հրաչեայ Աճառեանը որեւէ յիշատակում չունի Տուտէ իշխանի որդի Տուտիկի մասին:

Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի յաջորդ բնակավայրը՝ **Աղեկին**, ներկայիս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանի Կարմիր Աղեկի գիւղն է՝ Վանածորից մօտ 70 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից՝ մօտ 30 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում պահպանուել են հին ամրոցի հետքեր, գիւղատեղի, «Աղեկ» անունով եկեղեցին, խաչքարեր⁵¹:

Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի ցանկի վերջին բնակավայրը՝ **Ծաթերը**, ներկայիս Լօռու մարզի Թումանեանի տարածաշրջանում է՝ մարզկենտրոն Վանածորից մօտ 65 կմ. հիւսիս-արեւելք, Ալավերդի քաղաքից՝ մօտ 25 կմ. հարաւ-արեւմուտք: Գիւղում պահպանուել է Ս. Աստուածածին եկեղեցին⁵²:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Օծունի թեմի մասին գրաւոր յիշատակութիւններ մինչեւ ԺԸ. դարի վերջին քառորդը չէին պահպանուել, քանի որ թեմի բոլոր կալուածագրերն ու յիշատակարանը կորել էին լեզգիների աներիչ արշաւանքի եւ վանքն աներուելու հետեւանքով (հաւանաբար՝ ԺԸ.դ.): Հաւանական ենք համարում, որ դեռեւս Արշակունեաց Թագաւորութեան ժամանակաշրջանում Տաշիր գաւառն առանձին եպիսկոպոսական թեմ լինէր՝ Յուրտափ եպիսկոպոսական աթոռի ենթակայութեամբ: ԺԳ.-ԺԹ. դարերում տրուած կոնդակնե-

րում կամ գրումներում Տաշիրի գիւղերը յիշատակում են որպէս հիմնականում Սանահինի⁵³, երբեմն էլ՝ Հաղպատի թեմին ենթակայ տարածք: Սանահինի վանքի յիշատակարանում ամփոփուած փաստաթղթերից միայն մէկում է յիշատակում Օծունի թեմ: 1782 Յունուարի 21ին կայացրած որոշման հիման վրայ Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսը տուել է համապատասխան կոնդակ եւ Լոռու Մելիքեան տոհմից Սիմէոն արքեպիսկոպոսին կարգել նորաստեղծ Օծունի թեմի առաջնորդ: Այս մասին իմանում ենք 1805 Հոկտեմբերի 14ին վիրահայոց առաջնորդ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսի՝ Օծունի վանքի եւ Հոռոմայրի անապատի համայնքների նուղուած թղթից, որտեղ եւ արձանագրուած են Օծունի թեմի վանքապատկան գիւղերի անունները: Այնուհետեւ յիշատակում է, որ վանքի նոր առաջնորդն է Յարութին վարդապետը: Հաւանական է, որ Օծունի թեմը գործել է Սանահինի թեմի հոգեւոր ենթակայութեամբ, քանզի վրաց Գէորգի արքայազնի 1795ի հրովարտական եւ Դանիէլ Ա. Սուրմառեցի կաթողիկոսի տուած 1808ի կոնդակում Լոռին, Տաշիրը, Բամբակաձորը յիշատակուած են որպէս Սանահինի թեմին պատկանող տարածքներ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 5, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 474. նաեւ՝ http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=61&dt=HY_HY&pageNumber=4372 19.01.2018:
- ² Ա. Երեմեան, *Հայաստանը Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի*, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1963, էջ 85:
- ³ Դիւան Հայոց Պալմոնթեան, Գիրք Դ., Ղուկաս կաթողիկոս (1780–1800), հրատ.՝ Գիւտ աւագ քահանայ Աղանեանց, Թիֆլիս, Տպ. Մ. Շարածէի, 1899, էջ 205–210. նաեւ՝ <http://serials.flib.sci.am/openreader/divan-hayoc-patm-4/book/content.html> 19.01.2018: Հմմտ.՝ Դիւան Հայոց Պալմոնթեան, Նոր Շարք, Գիրք Առաջին, Ղուկաս Կարնեցի, Հտր. Ա, 1780–1785, աշխատ.՝ Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 271–2:
- ⁴ Հաւանաբար դա տեղի է ունեցել 1719ին, երբ «...իրրեւ տարափ անձրեւոյ թափեցան յաշխարիս հայոց լեռնական դեկը Կովկասու (եկզհիկը) եւ արարին կոտորած մեծ, եւ զբազումս գերեցին ի հայոց. եւ ի տեղիս տեղիս, որք յամուր վայրս, ի քարանձաւ, յայրս եւ ի մացառս ամրացեալ էին բազումք ի հայոց, զորս կարացին ընդ բոամբ ածեալ գերեցին, եւ յանմարտելի յամրոցս հուր հարին, եւ ծխով հնոցի զոկեցին զնոսա ի կենաց, ի թիւս որոց բազում հայազգիք ժողովեալք ի գաւառէն Տաշրազ, տղնախ մեծ արարին ի յամուրս եւ ընդարձակ այրի անդ քարափամիջի Աղէկի ասացեալ ի տեղոց, մի եւ կէս ժամու չափ հեռի յՕծուն գեղջէ...» (Դիւան Հայոց Պալմոնթեան, Գիրք Դ., էջ 717):
- ⁵ Հոռոմայրը, որը յիշատակում է Է. դարից, միջնադարեան Հայաստանի նշանաւոր պատմաճարտարապետական յուշարձաններից է՝ վանական համալիր եւ

հոգետր-մշակութային կենտրոն: Գտնվում է ՀՀ Լոռու մարզի Օձուն գիւղից հարավ-արեւելք: Վանքը կազմուած է երկու յուշարձանախմբից՝ տեղադրուած Դեբէդ գետի ձախ ձորալանջին եւ անելի բարձրում՝ սարահարթի վրայ: Առաջին խմբի գլխատր՝ Ս. Նշան միանալ թաղածածկ, բազալտ սրբատաշ քարից եկեղեցին կառուցել են Զաքարէ եւ Իսանէ Զաքարեանները 1187ին: Եկեղեցու միակ՝ հիւսիսային մուտքի ճակատակալ քարին Ս. Աստուածածնի եւ մանուկ Յիսուսի բարձրաքանդակն է: Տանիքի զանգակատունը կառուցուել է 1290ին: Ս. Նշան եկեղեցուն կից է վանքի երկրորդ՝ նոյնպէս միանալ եկեղեցին, որի կողքին 1201ին կառուցուել է փոքրիկ մատուռ: Հռոմայրի վանական համալիրի հիւսիսում գտնուում է քառակուսի յատակագծով, արեւելեան բեմի ոչ մեծ արսիդով ժամատունը (1301), որից արեւելք, քիչ-հեռու, պահպանուել են Ս. Առաքեալ մատուռի (1216) անբակնեքը: Համալիրի շուրջը տարածում է վանքի գերեզմանատունը՝ ԺԳ. դարից խաչքարերով ու տապանաքարերով: Սարահարթի յուշարձանախումբը բաղկացած է երկու-միանալ թաղածածկ եկեղեցիներից (1206) եւ նրանց միջեւ ու կից տեղադրուած գաւթից: Այն կառուցուած է կաթնագոյն տուֆի սրբատաշ քարերով, ունի խաչուող կամարներով ծածկ եւ հարուստ է բուսական շքեղ զարդաքանդակներով: Հռոմայրի յուշարձանախմբի մասին անելի մանրամասն տե՛ս՝ Հ. Եղիազարեան, *Վլավերդու Շրջանի Կուլտուրայի Յուշարձանները* = *Памятники Культуры Алавердского Района: (Ուղեցոյց)* VI, խմբ.՝ Ս. Ս. Երեմեան, Վ. Մ. Յարութիւնեան; ՀՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից ճարտ. գործերի վարչ., Ճարտարապետ. յուշարձանների պահպան. կոմիտէ, Երեւան, 1952. նաեւ՝ Ա. Ա. Մանուչարեան, «Հռոմայրի Վերին Յուշարձանախումբը», *Պապմարանա-սիրական Հանդէս*, 1979:4, էջ 267-72. նաեւ՝ Գ. Շախկեան, *Լոռի. Պապմութեան փրակները էջերը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1986:

⁶ Դիւան Հայոց Պապմութեան, Գիրք Դ., էջ 765-6:

⁷ Սարգիս վարդապետ Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա.*, Տիփսիս, Տպ. Հոգետր Ճեմարանի Հայոց Տիփսիսայ ընծայելոյ յազնուական Գէորգայ Արծրունոյ 1842, էջ 42-3. նաեւ՝ http://greenstone.flib.sci.am/gsd/collect/armbook/books/tchanaparhordutyun_i_mets_n_hayastanh1_index.html 19.01.2018. նաեւ՝ Գ. Յովսէփեան, *Յիշարակարանք Ձեռագրաց, Հրդ. Ա.*, Ե. Դարից Մինչեւ 1250 Թ., Անթիլիաս, Տպ. ԿՄՏԿ, 1951, էջ 125-6. նաեւ՝ Ա. Մաթետոսեան, *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշարակարաններ, Ե.-ԺԲ. Դարեր*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 60-1. նաեւ՝ http://serials.flib.sci.am/openreader/nyut_hay_jogh_patm_3/book/content.html 19.01.2018. նաեւ՝ Պարոյր Մուրատեան, *Յիշարակարան Սանահնոյ Վանից (Սանահնի Բջթոնկը)*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատ., 2007, էջ 13:

⁸ Մուրատեան, *Յիշարակարան Սանահնոյ Վանից*, էջ 74-5:

⁹ Նոյն, էջ 84:

¹⁰ Նոյն, էջ 85:

¹¹ Նոյն, էջ 86, 88, 93, 94, 97, 100, 103, 201 եւն.:

¹² Նոյն, էջ 230:

¹³ Նոյն, էջ 233:

¹⁴ Նոյն, էջ 191:

¹⁵ Նոյն, էջ 106:

- ¹⁶ Հ. Ամիրջանեան, *Լօռին XVIII Դարի Վերջին եւ XIX Դարի Առաջին երեսնամեակին (Պարամաժողովրդագրական Ուսումնասիրություն)*, Երեւան, Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., Մեսրոպ Արք. Աշեան Մատենաշար, N 59, 2010, էջ 50:
- ¹⁷ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 3, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1991, էջ 300. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի Բառարան*, Երեւան, Գեղեցիկայի եւ Քարտեզագրութեան Կենտրոն ՊՈԱԿի Հրատ., 2008, էջ 99. նաեւ՝ [http://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_8945925618_pg_907871769_HH_bn ak_bar..pdf](http://www.cadastre.am/storage/files/pages/pg_8945925618_pg_907871769_HH_bn_ak_bar..pdf) 19.01.2018:
- ¹⁸ Ամիրջանեան, էջ 50:
- ¹⁹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հտր. 1, էջ 219. նաեւ՝ *Հայաստանի Հանրապետութեան Բնակավայրերի Բառարան*, էջ 14:
- ²⁰ Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան, Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխավոր Խմբագրություն, 2002, էջ 1065. նաեւ՝ <http://ter-hambardzum.net/wp-content/uploads/2013/04/QristonyaHayastan.pdf> կամ https://drive.google.com/file/d/0B_YSRF1mN8TodFV5TWdwOGV2dW8/view 19.01.2018:
- ²¹ Օծունի Գմբէթատր Բազիլիկ Եկեղեցի - <https://hushardzan.am/archives/3068>, 25. 12. 2018:
- ²² Քրիստոնեայ Հայաստան, էջ 1065: Օծունի կոթողի քանդակների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Գարեգին Արք. Յովսէփեան, *Նիսիւր եւ Ուսումնասիրություններ Հայ Արուեստի եւ Մշակոյթի Պարմութեան, Պրակ Գ.*, Նիւ Եորք, 1944, էջ 56-70. նաեւ՝ <http://www.digilib.am/book/1058/1090/%D5%86%D5%AB%D6%82%D5%A9%D5%A5%D6%80%20%D5%A5%D6%82%20%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%B4%D5%B6%D5%A1%D5%BD%D5%AB%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%AB%D6%82%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80%20%D5%B0%D5%A1%D5%B5%20%D5%A1%D6%80%D5%B8%D6%82%D5%A5%D5%BD%D5%BF%D5%AB%20%D5%BA%D5%A1%D5%BF%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%A5%D5%A1%D5%B6-3> 19.01.2018. նաեւ՝ Բաբկէն Առաքելեան, *Հայկական Պարկերաքանդակները IV-VII Դարերում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1949, էջ 36-8, 44-6. նաեւ՝ http://tert.nla.am/archive/HAY%20GIRQ/Ardy/1921-1950/patkeragandakner_1949.pdf 19.01.2018. նաեւ՝ Լ. Ռ. Ազարեան, «Օծունի եւ Բրդաճորի Կոթողները», *Պարմարանասիրական Հանդէս*, 1965:4, էջ 212-20. նաեւ՝ [http://hpj.asj-oa.am/858/1/1965%2D4\(212\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/858/1/1965%2D4(212).pdf) 19.01.2018:
- ²⁰ Լարիսա Փարեմուզեան, «Սկսուել է Օծունի Սր. Աստուածածին Եկեղեցու Վերականգնման Աշխատանքների 2րդ Փուլը», <http://hetq.am/arm/news/78060/sksvel-e-odzuni-sb-astvatsatsin-ekexecu-verakangnman-ashkhatanqeri-2-rdpuly.html/> 19.01.2018:
- ²⁴ Քրիստոնեայ Հայաստան, էջ 1065. նաեւ՝ Զալալեանց, էջ 90. նաեւ՝ Երուանդ Լալայեան, «Բորչալուի Գառառ», *Ազգագրական Հանդէս, Գիրք 7-8, Թիֆլիս*, 1901, էջ 345. նաեւ՝ <http://ethno.asj-oa.am/336/1/331.pdf> 19.01.2018, <http://ethno.asj-oa.am/338/1/373.pdf> 19.01.2018. նաեւ՝ Գ. Շալկեան, *Օծունի*

- Եկեղեցին: Ճարտարապետական-Քննական Ակնարկ, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1983, էջ 3-83:
- ²⁵ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 1, էջ 416. Նաեւ՝ Ամիրջանեան, էջ 49:
- ²⁶ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 26:
- ²⁷ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 3, էջ 841. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 120:
- ²⁸ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 2, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 25. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 15:
- ²⁹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 5, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 326. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 179:
- ³⁰ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 3, էջ 745. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 116:
- ³¹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 1, էջ 642:
- ³² Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 18. Նաեւ՝ <http://www.armmonuments.am/pages.php?al=home&id=21224&act1=more&d=40&act=filter&mtype=12> 23.01.2018
<http://www.armmonuments.am/pages.php?al=home&d=696&act=filter> 23.01.2018:
- ³³ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 18. Նաեւ՝ <http://armmonuments.am/pages.php?al=home&id=21221&act1=more&d=25&act=filter&mtype=37> 23.01.2018:
- ³⁴ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 4, էջ 774. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 162:
- ³⁵ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 3, էջ 101 (Կետեան), Հոր. 4, էջ 405 (Ջիգրաշէն):
- ³⁶ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 3, էջ 289. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 99:
- ³⁷ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 4, էջ 248:
- ³⁸ Հայոց Լեզուի Բարբառային Բառարան, Հոր. 4, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառեանի Անուան Լեզուի Ինստիտուտ, 2007, էջ 411. Նաեւ՝ Ստեփան Մալխասեանց, Հայերէն Բացատրական Բառարան, Հոր. 4, Երեւան, Հայկական ՍՍԻ Պետ. Հրատ., 1945, էջ 23:
- ³⁹ Լալայեան, Բորչալուի Գաւառ, էջ 336:
- ⁴⁰ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 2, էջ 574. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 74:
- ⁴¹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հոր. 3, էջ 916-7. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետութեան Քնակավայրերի, էջ 122-3:
- ⁴² Զալայեանց, էջ 126:
- ⁴³ Գրիգորիս Երզնկեանց, «Մամիկոնեանների Հանգստարանը Բուն-Լոփում», Արծազանք, Թիֆլիս, 1895, N 14, էջ 4:
- ⁴⁴ Լալայեան, Բորչալուի Գաւառ, էջ 290:
- ⁴⁵ Երզնկեանց, էջ 4:

⁴⁶ Զալալեանց, էջ 126:

⁴⁷ Ոստիկանական պաշտօնեայ, ոստիկանական տեղամասի պետ մինչեղափոխական, ցարական Ռուսաստանում:

⁴⁸ Երզնկեանց, էջ 3:

⁴⁹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հլր. 3, էջ 198. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետության Բնակավայրերի, էջ 97: Յուշակոթողը կանգնեցրած է գիտի կենտրոնական մասում գտնուող գերեզմանատան տարածքում: Կոթողը նուիրուած է Ս. Երրորդութեանը եւ Տոսիկ իշխանի հարազատների յիշատակին: Կոթողի վրայ պահպանուել է հետեւեալ գրութիւնը. «ԿԱՄԱԽՆ ԲԱՐԵՐԱՐԻՆ ԱՍՏՈՅ, ԵՍ ՏՈՒՏԻԿՍ ԵՒ ՄԱՅՐՆ ԻՄ ԹԱՄԱՐ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԴՈՒԴԿԱՅ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆ ՎԱՄՆ ՍԱՄՆԱՅԻՆ ԵՒ ՔԱՄԻԹԱՐԱՅ ԵՒ ՆՈՐԱԴԻՆԻՆ, ՈՐՔ ԱՆՀԵՏ ԿՈՐԵԱՆ Ի ԶԵՐՆ ԱՆԻՐԱԽԱՅ ԵՒ ՍՈՒԳ ՄԵՇ ԵՒ ԱՆՄԽԻԹԱՐ ԹՈՂԻՆ ԶՄԵԶ: ՈՐՔ ԵՐԿՐԱԳԵՔ ՅԻՇԵՑԵՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ԾՆՈՂԱ ՄԵՐ ԱՄԷՆ: ԹՈՒԻՆ ՈՂ [1241 թ.]» (Զալալեանց, էջ 127. Նաեւ՝ Երզնկեանց, էջ 4. Նաեւ՝ Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 341):

⁵⁰ Լալայեան, *Բորչալուի Գաւառ*, էջ 342:

⁵¹ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հլր. 3, էջ 52. Նաեւ՝ Հայաստանի Հանրապետության Բնակավայրերի, էջ 94:

⁵² Հայաստանի Հանրապետության Բնակավայրերի, էջ 85:

THE DIOCESE OF ODZUN: THE FORMATION AND TOPOGRAPHY OF ITS PROPERTY VILLAGES (FROM THE LATE 18TH CENTURY TO MODERN TIMES)

(Summary)

ARMAN MALOYAN

armanmaloyan1976@gmail.com

The report relates to the history of the (re)creation and activities of the Odzun diocese in the last quarter of the 18th century. It also explores certain prior, as well as subsequent, occurrences and circumstances and other directly related issues.

The Odzun diocese was (re)created, with an appointed supervising bishop, upon the order of Lucas I Karnetsi, Catholicos of all Armenians (1780-1799), and authorized by the encyclical of January 21, 1782 of king Irakli of Georgia. The encyclical also stated the names of the 23 villages allotted as monastic property.

We present in brief the circumstances that surrounded the creation of the encyclical. We also expand upon the location of the above-mentioned 23 villages (Hakvi, Amoj, Odzun, Artvi, Mghard, Igahat, Karinj, Marts, Betark, Kolakiran, Artakan [Ղ], Vardablur, Ktevan, Kurtan, Jekrashen, Chiniakarak, Achkohan, Lejan, Koghesh, Yeghitank, Darmanatagh, Agheki and Tzater) and their historical and architectural monuments, as well as upon a number of other related issues.